

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt: 4
Volume / المجلد: ٤

Sayı: 8
Issue / العدد: ٨

Aralık 2024
December / كانون الأول 2024

Sümeyye Yılmaz
Sakarya Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
ylmzsumeyye@hotmail.com

 ORCID: 0000-0003-2053-6606

Din Sosyolojisinin Temelleri:

Durkheim, Weber, Marx ve Simmel'in
Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme

The Foundations of Sociology of
Religion: An Evaluation of the
Contributions of Durkheim, Weber,
Marx and Simmel

Atıf: Yılmaz, S. (2024). Din Sosyolojisinin Temelleri: Durkheim, Weber, Marx ve Simmel'in Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme. *Din ve İnsan Dergisi*, 4 (8), 379-407.

 DOI: 10.69515/dinveinsan.1518531

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 18.07.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 16.11.2024
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2024
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 379-407

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

 intihal.net

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlamış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Din Sosyolojisinin Temelleri: Durkheim, Weber, Marx ve Simmel'in Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme

The Foundations of Sociology of Religion: An Evaluation of the Contributions of Durkheim, Weber, Marx and Simmel

Özet

Sosyolojinin kurucuları olan Comte, Durkheim, Weber, Marx, Simmel, Parsons gibi büyük teorisyenler, aslında din sosyolojisinin de önemli temsilcileridirler. Onların dine bu kadar yakın ilgi duymalarının nedeni, geleneksel toplum düzeni üzerinde dinin etkin olması ve kapitalist-endüstriyel topluma geçişle beraber bu etkinin giderek zayıflaması nedeniyledir. Bütün bu değişimler üzerine teoriler üreten bir bilim olarak sosyoloji, toplumun felsefi, ahlaki, siyasi, ekonomik, sorunlarıyla bağlantısını kaybetmeden müstakil bir disiplin olmaya çabalamıştır. Dinin doğasına ilişkin sorgulamalar sosyolojiye bütüncül bir bakış açısı kazandırma çabasının bir sonucudur. Bu nedenle ister dinin özüne yoğunlaşsın isterse de dinin işleviyle ilgilenen din, her daim sosyolojinin en önemli kavramlarından olmuştur. Weber'in, Protestanlık ve Kapitalizm arasında ruhsal bağ kurması, Marx'ın dinin toplumsal düzenin yeniden inşası açısından ideolojik bir katkısı olduğundan bahsetmesi, Durkheim'in karmaşık toplumların toplumsal ilişkilerini tespit etmekte kullandığı mekanik dayanışma teorisi, Simmel'in dini insanın doğasında var olan bir olgu olarak görmesi ve insanlar arasındaki ilişkilerde dinselikten bahsetmesi aslında hep aynı çabanın sonuçlarıdır. Bugüne kadar klasik dönem sosyologları ve onların dine yaklaşımları üzerine muhakkak pek çok çalışma yapılmıştır. Bu makale, bugün hala teorileriyle alana olan etkileri devam eden, din sosyolojisinin kurucuları denilebilecek, Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Georg Simmel olmak üzere dört sosyoloğun din, ahlak, değer ve Tanrı anlayışları üzerine sosyologların kendi metinleri üzerinden yeni bir okumayı hedef almaktadır. Bu dört sosyoloğun seçilme sebebi din sosyolojisinin kurucu figürleri olmaları nedeniyledir. Ayrıca bu sosyologların düşüncelerine ikincil kaynaklardan yeni yorumlar ve eleştiriler de eklenmiştir. Makale, alan okuması yapacak araştırmacılara giriş mahiyetinde mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kavramlar: Din, Tanrı, Ahlak, Din Sosyolojisi, Sosyoloji

Abstract

Great theorists such as Comte, Durkheim, Weber, Marx, Simmel, and Parsons, who are regarded as the founders of sociology, are also significant contributors to the sociology of religion. Their interest in religion stems from its influence on the traditional social order, an influence that gradually weakened with major societal transformations and the emergence of capitalist-industrial structures. Sociology, as a discipline that theorizes societal transformations, has strived to establish itself as an independent field while maintaining connections with the philosophical, moral, political, and economic issues of society. Questions about the nature of religion stem from the effort to provide a holistic perspective in sociology. Weber's exploration of a spiritual bond between Protestantism and Capitalism, Marx's assertion of religion's ideological role in reconstructing social order, Durkheim's theory of mechanical solidarity to analyze the social relations of complex societies, and Simmel's view of religion as an inherent human phenomenon reflect the same overarching effort. This article seeks to reinterpret the concepts of religion, morality, values, and God as explored by four sociologists—Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx, and Georg Simmel—through their original texts. Additionally, the article incorporates new interpretations and critiques of these sociologists' ideas from secondary sources. It aims to make a modest contribution as an introductory resource for researchers studying the field.

Key Words: Religion, God, Morality, Sociology of Religion, Sociology

Giriş

Din insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. İnsan ve din arasında en başından beri var olan ilişkide toplum, din üzerinde etkili olurken din de toplum üzerinde etki gücü kuvvetli bir unsur olagelmıştır. Bu ikilinin ilişkisi bugün bütün canlılığı ile devam etmektedir. Toplum ve din arasında mevcut bu ilişki, toplum bilimi olarak tanımlanan sosyolojinin de tekâmül aşamasından

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 كانون الأول / December / العدد: 8 / Issue / المجلد: 4 / Volume / Cilt

bu yana din ile bağlantılı olmasına sebep olmuştur. Din, topluma yansıyan bir yönünün olması sebebiyle, kimi sosyologlar için toplumun yapısını anlama noktasında mihenk taşı olmuştur. Bu noktadan daha da ileri gidecek olursak toplumsal olgu ve olaylar din olmadan incelemeye tabi tutulursa pek çok sosyolojik gerçek tespit edilememiş olacaktır.

İnsanların sahip oldukları normlar, sosyal ve kültürel değerler, yaşantıları, davranışları, tercihleri, harcamaları ve daha sayamadığımız pek çok şey inançlarıyla alakalıdır. On dokuzuncu yüzyılda sosyoloji adında yeni bir bilim alanı doğduğunda araştırma alanını sosyal olan her şey olarak belirlenmiş idi. Bu alan hem güçlü hem de insanlık tarihi kadar eski bir sosyal kurum olan din ile sosyoloji arasında ayrılmaz bir ilişki tesis etmiştir. Bu bağlamda makalemizde klasik sosyoloji denildiğinde akla ilk gelen, din sosyolojisinin kuruluşunda etkisi ve katkısı yadsınamaz derecede önemli olan din sosyolojisinin temelleri denilebilecek teorilerin sahibi dört sosyoloğun dine bakış açılarına yer verdiğimiz bir çalışmayı yapmış bulunuyoruz. Bugün hala her güncel akademik çalışmada yer bulan teorileri ile bu sosyologlar Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Georg Simmel'dir. Din sosyolojisinin kurucusu diyebileceğimiz isimlerin hemen hepsinin eserlerinde odaklandıkları temaların başında "din" olgusu gelmektedir. Önemleri ve öncülükleri tartışılmaz olan bu isimler, dine yükledikleri anlam bakımından farklılaşmaktadırlar.

Bugüne kadar klasik dönem sosyologları ve onların dine yaklaşımları üzerine muhakkak pek çok çalışma yapılmıştır. Bir teoriyi yeniden ele almak aslında o teoriye daha fazla derinlik kazandırabilir; bunu bir tekrar olarak değil, yeni anlamlar ve bakış açıları geliştirme fırsatı olarak görmek daha doğru olacaktır. Sosyolojik teorileri yeniden incelemek, bu teorilerin derinlemesine içerdiği farklı anlamları ve yorumlama imkânlarını bizlere sunacaktır. Her yeniden değerlendirme, teorinin bilinen yanlarının ötesinde yeni bakış açıları ve anlamlar keşfetmemizi sağlayabilecektir. Biz çalışmamızda isimlerini zikrettiğimiz dört büyük sosyoloğun din sosyolojisine katkılarını ve onların dinle ilgili teorilerinin zengin anlam katmanlarını ortaya koymaya çalışacağız. Makalemiz bu teorilerin bir tekrarı niteliği taşımamakta, bu teorileri yan yana getirerek her bir düşünürün din ve toplum ilişkisine nasıl katkı sunduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu, okuyuculara daha geniş bir perspektif sunacak ve teorilere dair yeni düşüncelere ilham olabilecektir. Bunu yaparken çalışmamızın sınırlılıklarını, bu dört sosyoloğun, dine yaklaşımlarının ortaya konulması oluşturacaktır. Akademik araştırmalarda birincil kaynakların kullanımı, araştırmanın kalitesini ve alana katkısını artırmak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, araştırmamızda sınırlılıklarımızı göz önünde bulundurarak, bu sosyologların dinle ilgili kendi eserlerine odaklanılacaktır. Bu nedenle, onların dine bakışını yorumlayan ikincil kaynaklara fazla yer verilmemiş, doğrudan kendi yazılarındaki düşünceleri üzerinden özgün bir değerlendirme yapılmıştır. Bu makale dört bölümden oluşmaktadır. İlk

bölümde, adı geçen sosyologların kısa biyografilerine yer verilmiş, ardından Tanrı, din ve ahlak anlayışları kendi eserleri ışığında ele alınmıştır. Bu incelemenin devamında ikincil kaynaklardan yorumlar eklemek suretiyle, farklı perspektifleri bir araya getirerek, teorilerin günümüz koşullarında nasıl değerlendirildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Böylece makale, alan okuması yapacak araştırmacılara kapsamlı bir literatür sunmanın yanı sıra, alana mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1. Emile Durkheim ve Kolektif Bilinç Olarak Din (1858-1917)

Babası Ortodoks bir Musevi haham olan Durkheim'in dini konularda agnostik bir görüş benimsediğinden ya da Ateist olduğundan bahsedilse de o hem Rasyonalizme hem de Empirizme karşı tavrıyla bilinmektedir. En önemli eserleri arasında, *Toplumda İş Bölümü (1893)*, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları (1895)*, *İntihar (1897)* ve *Dini Hayatın İlkel Biçimleri (1912)* yer almaktadır. Durkheim'in, bilimsel reformu vurgulaması ve toplumsal reform üzerinde durması nedeniyle aydınlanma geleneğinin mirasını taşıdığı ifade edilmiştir. Durkheim, Fransa'da sosyolojinin gelişimini sağlayan önemli bir güç olmuştur. Durkheim'in zamanında Fransa'da yaşanan toplumsal ve politik değişimler kilise-devlet uyumsuzluğu, anti-semitizm gibi meselelerinin yükselişi beraberinde yaşanan toplumsal değişimler ve bu değişimlerin neden olduğu birtakım düzensizlikler, Durkheim'in yaşadığı dönemin dışsal zorlayıcı sebepleri, onun sosyoloji anlayışını düzenlemiş ve şekillendirmiştir. Bu sebeplerle, toplumsal düzenin araştırılması Durkheim'in çalışmalarının merkezini teşkil etmiştir. O modern dünyanın sorunlarını toplumun doğasında gören Marx'tan ayrılmış ve toplumsal düzenin, toplumsal reformla sağlanabileceğini savunmuştur. Kuşkusuz din, inanç gibi metafizik meseleler de bu reforma dahil konulardandır (Durkheim, 2019, s. 180).

Durkheim'e göre Tanrı bir bilme şeklidir. Durkheim, Tanrıyı toplumsal bir olgu olarak ele almıştır. Dini buldukları toplumun temsili olarak görmüştür. Durkheim'e göre Tanrıya inanış biçimlerimizi belirleyen toplumdur. Yani Durkheim kutsalın kaynağı olarak metafiziği değil bizzat toplumu görmektedir (Durkheim, 2019). Durkheim, dinin toplumsal hayatın merkezinde yer aldığını ve toplumsal bütünleşmeyi sağladığını savunmuştur. Ona göre din, toplumun moral değerlerinin ve kolektif bilincinin bir yansımasıdır. Din, bireylerin toplumsal kurallara uymasını sağlar ve böylece toplumun düzenini korur. Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı eserinde bilimsel rasyonalizmi insan davranışlarına yaymayı amaçladığını ve sosyolojinin görevinin toplumsal olguları yorumlamak veya açıklamak amacıyla araştırmalar yapmak olduğunu söylemiştir. Durkheim'e göre toplumsal olgular bireylerin dışında var olur ve bireyler üzerinde yaptırım gücü olan kuvvetlerdir. Durkheim, toplumsal olgu denilen bu büyük yapı ve güçlerin,

ortak ahlaki değerler, kültür, inançlar gibi hususların insanlar üzerindeki ve toplum üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Ahlaki kuvvetlerin zorlayıcı büyük güçler olduğunu, sahip oldukları emredici ve zorlayıcı güç sayesinde bireyin dışında olan ve onlar üzerinde birey istese de istemese de kendilerini empoze eden güçler olduğunu ifade etmiştir (Durkheim, 2021b, s. 32).

Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı eserinde toplumu maddi ve maddi olmayan şeklinde ikiye ayırmıştır. Durkheim maddi olgular olarak, bürokrasi, yasal kodlar, mimari sitilleri ve hukuk gibi doğrudan gözlemlenebilir konular üzerinde daha az dururken, maddi olmayan kültür, ahlak ve toplumsal kurumlar gibi konulara üzerinde çok daha fazla durmuştur (Durkheim, 2021b, s.55).

Toplumsal İş Bölümü adlı eserinde toplumu bir arada tutan şeyleri ilkel ve modern toplumlarda karşılaştırmalı olarak analiz etmeye çalışmıştır. Özellikle maddi olmayan toplumsal olguların daha önceki toplumlarda kendisinin güçlü bir kolektif olarak isimlendirdiği birtakım eğilim, inanç, normlar, değerler ve bilinç olarak ifade edilen olgular tarafından bir arada tutulan ve ortak hayatın bir bileşkesi olan, karşılıklı etki ve tepkinin bir sonucu olarak ifade etmiştir. Durkheim sosyolojisinin temeli buna dayandırmaktadır ve bu durum Durkheim için 'ahlak' olgusunun değişiminin toplum üzerinden irdelemesini de etkilemiş ve onun sosyolojisine yön vermiştir denilebilir. Durkheim'in sosyolojik incelemelerinin ve değerlendirmelerinin ahlak kavramı ekseninde şekillendiğini söyleyebiliriz (Durkheim, 2020, s. 96).

Toplumsal İş Bölümü eserinde Durkheim, toplumu organik ve mekanik olarak ikiye ayırırken, temelde dayandığı sorun yine ahlak ve düzen sorunudur. Bununla birlikte, toplum modernleştikçe ortaya çıkan karmaşanın kolektif bilincin gücünde bir azalmaya neden olacağını düşünmektedir. Durkheim, modern iş bölümünün bazı toplumsal sorunlara neden olduğunu; yani toplumu bir arada tutmak için yeterli bir yöntem olmadığını söylemiştir. Durkheim, toplumsal olguları, iradeyle değiştirilebilecek şeyler olarak ele almadığı için tutucu bir metotla ifade ettiği yaklaşımında devrimden hiç söz etmemiştir ve toplumsal olguları basit diyalektik oyunlarla alt üst edilebilir şeyler olarak gören devrimci yaklaşımı tehlikeli addetmiştir. Bunun yerine önerdiği çeşitli reformlarla modern sistemin işleyişini sürdürebileceği söylemiştir. Kolektif bilincin güçlü olduğu zamanlara geri dönüşün olmayacağını, modern toplumda kolektif ahlakın güçlendirilmesiyle insanların yaşadıkları çıkmazlarla veya patolojilerle bu şekilde daha rahat başa çıkabileceklerini söylemiştir (Durkheim, 2020, s. 63). Durkheim bu eserinde kolektif bilinç, dayanışma ve toplumsal bağlar üzerine düşüncelerini aktarmış ve dini kavramlarla dolaylı bir bağlantı kurmuştur. Bu fikirler Durkheim'in daha sonra din üzerine geliştireceği fikirlerinin temelini oluşturmuştur.

Durkheim, önemli eserlerinden biri olan *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*'nde maddi olmayan toplumsal olguya odaklanır. İlkel toplumu inceleyerek dinin kökenlerini bulmaya çalışır. İlkel toplumu incelemesinin nedeni onun modern toplumdaki karmaşıklığı barındırmayan görece daha sade denilebilecek bir yapısı olması nedeniyledir. Aslında o ilkel bir din türü olarak totemizmi araştırmıştır. Totemizm, bazı nesnelere ilahlaştıran ve ruhlarına inanan ilkel bir inanıştır. Durkheim bu araştırmasında dinin toplumdaki neşet ettiğini yani dinin kaynağının bizzat toplum olduğunu ortaya koymaktadır. Totemizmi kolektif bilincin bir biçimi olarak görmüş ve Durkheim, kolektif bilinç olarak ifade ettiği din ve toplumu aynı görmüştür (Durkheim, 2018, s. 167). Bu yaklaşımıyla aslında Durkheim, toplumu ilahlaştırmıştır diyebiliriz. Toplumu Tanrıyla özdeşleştirdiği için oldukça muhafazakâr bir tutumla toplumsal devrime taraftar olmamış toplumun işleyişinde gerekli reformlar yapmayı arzu etmiştir.

Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* kitabında Tanrı ve din kavramlarına da odaklanmış ve her ikisinin de kaynağının toplum olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Tanrı kavramı ve bütün kutsal şeylerin kaynağı toplumdur. Kutsal, Tanrı ve toplum bir ve aynıdır. Dinin başlangıcının kesin bir tarihi bulunmamaktadır. Durkheim, kitabında dini araştırma konusu seçmesinin nedenini, insanın dini doğasını anlamak yani insanlığın bu yönünü anlamak olduğunu söylemiştir. Ona göre en şaşırtıcı ayinler, totemler, mitler beşerî veya toplumsal birtakım ihtiyaçlara işaret etmektedir. İnsanlar bu dinlere inanma noktasında ortaya birtakım gerekçeler sürebilirler ama onun altında yatan esas sebebi bulmak bilimin işidir. Durkheim, bütün dinleri doğru bulur ve bütün dinlerin ortak bazı unsurları olduğunu, belirli semboller ve ayinlerin bütün inanç sistemi ve kültürlerde var olduğunu, şekil farklılıkları olsa da aynı işlevi yerine getirdiklerini ifade etmiştir (Durkheim, 2018, s. 167).

İnsanların düşüncesinde kutsal olarak algılanan birtakım varlıkların varlığı sadece onların zihinlerinde var olduğu için vardır. Oysa zihnimiz onlara inanmayı bırakırsa onlar da var olmamış olacaklardır. Bu açıdan, duyu tecrübesiyle bildiklerimiz yani fiziki bir şekle sahip olanlar bile, onların varlığına dair inanç besleyen ve tapınan müminin zihnindeki varlığına bağlıdırlar. Dini törenler, bütün toplumu harekete geçirecek bir etkiye sahiptir. Onları bir araya getirip temaslarını artıran bu bilinç, en başta, davranışlara hâkim olan ve yönlendiren toplumdur. İnsanlar Tanrı olmadan yaşayamazlar. Tanrılar da ibadetler icra edilmeseydi ölümlerdi. Tanrılar var olmak için onlara tapınanlara muhtaçtır. Durkheim'e göre ayinler, bir araya gelmiş insan grupları arasında tekrar edilen belirli hareket tarzlarından doğan eylemlerdir. Bu insanların hedefi, gruplar meydana getirmek, onları devam ettirmek ya da yeniden yaratmaktır (Durkheim, 2018, s. 394).

Durkheim, ahlak konusu üzerinde çokça durmuştur. Durkheim, ahlak, değer gibi duygularımızın- ki insanın en iyi yönü diye ifade eder- toplumdan kaynaklandığına inanmıştır. Ortak inanç ve duyguları paylaşan toplumun üyeleri arasında, kendine has özellikleriyle, kolektif veya ortak bilincin şekillenebileceğini söyleyerek, toplumun ortak inançları ve duygularının, kolektif bilinci meydana getirdiği ifade etmiştir. Durkheim, sosyolojisinin kuruluşundan itibaren var olan ve toplumsal bir olgu olarak ele aldığı ahlak konusunun ampirik olarak incelenebileceğini düşünmüştür. Durkheim'in, modern toplumu, kaybettiği sağlığına kavuşturma konusuna duyduğu ilgi onu ahlak kavramına yöneltmiştir. Ona göre bireysel çıkarlar toplumsal çıkarların önüne geçtiğinde ahlaki değerler zayıflayabilir. Durkheim, ahlakın ne olması gerektiği konusu üzerinde pek durmasa da toplumun ahlaka gereksinim duyduğuna inanmıştır. O, ahlakla özgürlük arasında bir bağlantı kurmuştur. Durkheim, ahlaki bağlar kaybedildiğinde insanların, doymak bilmeyen ve giderek büyüyen tutkularının esiri olacağını düşünmüştür. Her insanın özünde doyumsuz bir arzu taşıdığına inanmış ve insanların doyum arayışının gittikçe artan gereksinimleri ortaya çıkardığını düşünmüştür. Ona göre insan hep daha fazlasını ister, ama insan nihai olarak buna sahip olamayacaktır. Eğer toplum, yani ahlaki değerler, bizi kısıtlamazsa insanlar isteklerinin peşinde koşan köleler haline gelir (Durkheim, 2019, s. 180). Sonuç olarak Durkheim bireyin özgür olması için dışardan bir denetime ve ahlaka ihtiyaç duyduğunu ifade ederek, aslında, özgürlükle çelişkili gibi görünen bir sonuca varmıştır.

Durkheim, intihar gibi psikolojik/ruhsal olduğu düşünülen bir olgunun arka planında sosyolojik bir boyut olduğunu ortaya koyduğu *İntihar* adlı eserlerinde dini inançların ve ritüellerin bireylerin intihar oranları üzerindeki etkisini incelemiştir. Ona göre toplumun bozulmamış bir bütünlüğe sahip olması bizlerin gündelik hayatta yaşadığı birtakım kırgınlıklarımızın üstesinden gelme konusunda destek sağlamaktadır. Eğer toplumda bu olmazsa insan intihara eğilim duyabilir. Din, insanlar arasında bağlayıcılığı yüksek olan ortak/kolektif geleneksel bir pratiği meydana getirir ve bu kolektif bilinç durumu güçlü olduğu oranda, toplumdaki dini bütünleşme de o kadar güçlü olmaktadır. Durkheim'in ifade ettiği bu koruyuculuk durumu da o oranda büyük ve etkili olacaktır. Durkheim burada toplumsal bütünleşme derecesinin önemi üzerinde durmuştur. Zira Durkheim'e göre bireyselleşme vurgulayan Protestanlık gibi mezhepler toplumsal ritüellerden yoksundur ve bu gibi mezheplerin toplumsal bütünleşmesi zayıftır. Bu da dinsel korumayı daha az sağlamalarına neden olmaktadır (Durkheim, 2021a, s. 206). Durkheim, intiharı toplumsal ahlak ve dinsel eylemlerle bağlantılandırmıştır. Bu anlamda Durkheim'e göre din sağladığı ahlaki destekle, insanın kendini yok etme arzusuna karşı onu koruyan bir unsur olabilmektedir.

1.1. Eleştiriler ve Yorumlar

Durkheim'in din anlayışı, sosyoloji alanında önemli ve etkili bir yer tutmaktadır. Durkheim'in çalışmaları, dinin toplumsal işlevlerini anlamada önemli bir temel sağlamıştır. Ancak bu çalışmaların sınırları ve ilgili eleştiriler de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu eleştiriler şöyle sıralanabilir:

İşlevselcilik Eleştirisi ve Bireyin Deneyimlerinin Önemszenmemesi: Durkheim, fonksiyonelci bir perspektife sahiptir. Eserlerinde, dinin toplumsal düzen ve birlik üzerindeki olumlu etkilerine odaklanırken, dinin bireysel düzeydeki etkilerini göz ardı etmektedir. Bu yaklaşım, dini sadece toplumsal yapının bir yansıması olarak görme eğilimindedir. Durkheim, dini ritüellerin toplumsal bağları güçlendirdiğini vurgulamış, ancak bireylerin ritüeller dışındaki dini deneyim ve pratiklerini yeterince incelememiştir (Turner, 2017). Onun çalışmalarında bireylerin kişisel dini pratikleri ve bunların toplumsal bağlamdaki yerinin eksik bırakıldığı söylenebilir. Bu açıdan Durkheim'in bu bakış açısı dini deneyimlerin ve inançların öznel ve manevi boyutlarını yeterince dikkate almamakla eleştirilmiştir (Furseth & Repstad, 2023). Onun bu yaklaşımı, dinin bireyler üzerindeki psikolojik ve duygusal etkilerini ihmal ettiği şeklinde de eleştirilmiştir. Bazı modern sosyologlar, Durkheim'in ritüellerin toplumsal işlevine dair görüşlerini, ritüellerin anlamı ve bireyler üzerindeki etkileri bağlamında eleştirmiştir. Özellikle, ritüellerin sadece sosyal bağları güçlendirmekle kalmayıp, aynı zamanda bireysel kimlikleri ve kişisel anlamları nasıl şekillendirdiğine de dikkat çekmişlerdir (Giddens, 2019). Durkheim'in ifade ettiği dinin toplumsal bütünleşme üzerindeki rolü, dinin bireyler üzerindeki baskıcı etkileri bağlamında eleştirilmiştir. Bu anlamda din, bireysel özgürlükleri kısıtlayarak toplumsal kimlik üzerinde baskı kurabilmektedir (Berger, 2011).

Dinin Evrensel Tanımı ve Genelleme Sorunu: Durkheim'in din anlayışında evrimci bir bakış açısı vardır. O, dinin ilkel toplumlarda nasıl başladığını ve zamanla nasıl evrildiğini açıklamaya çalışmıştır. Ancak, bu evrimci yaklaşım, anakronistik veya kültürel olarak indirgemeci olarak görülebilmektedir (Bird, 2015). Durkheim, Avustralya Aborjinlerinin totemik dinini inceleyerek tüm dinler için genellemeler yapmıştır. Bu tür genellemelerin diğer kültürler ve dinler için geçerli olup olmadığı konusunda şüphe duyulmaktadır. Durkheim'in farklı dinlerin ve toplulukların benzersiz özelliklerini göz ardı ettiği öne sürülmektedir. Onun tanımı, bazı dini sistemleri dışarıda bırakabilmekte veya çok farklı dini pratikleri aynı kategoriye sokabilmektedir. Bu, dinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini tam olarak yansıtamamaktadır (Bird, 2015). Bu verilerin yetersiz olduğunu ve geniş çapta genelleme yapma konusunda sınırlı kaldığı ifade edilebilir. Günümüz kurumsallaşmış dinleri üzerinde Durkheim'in verilerinin yetersiz olduğu

anlaşılmaktadır (Kurt, 2018). Bu durum Durkheim'in çalışmalarının modern ve tarihi toplumların dinamiklerini yeterince kapsamadığını düşündürmektedir.

Toplumsal Konsensüsün Abartılması: Durkheim'in teorisi, dinin toplumsal istikrarı ve sürekliliği nasıl sağladığını açıklamaktadır, ancak o, dinin toplumsal değişim ve devrimlerdeki rolünü yeterince incelememiştir. Durkheim'in din görüşü dinin toplumsal dayanışma üzerindeki rolü ve toplumsal değişim süreçlerindeki rolü bağlamında eleştirilmiştir. Bu görüşe göre, din, bazen toplumsal değişime karşı bir direnç unsuru olarak işlev görebilmektedir (Bauman, 2005). Durkheim, dinin toplumsal konsensüsü ve dayanışmayı nasıl sağladığını detaylandırmıştır. Fakat toplumsal çatışmaları ve dinin farklı topluluklar arasındaki gerilimleri nasıl etkilediğini yeterince ele almamıştır. Durkheim, dinin toplumsal birliği ve dayanışmayı sağlama işlevine büyük önem vermiş ancak bu yaklaşımı, dinin toplumsal çatışmaları ve ayrışmaları da tetikleyebileceği gerçeğini göz ardı etmekle eleştirilmiştir. Din, bazen toplumsal gerilimlerin ve çatışmaların kaynağı da olabilmektedir (Giddens, 2019). Durkheim'in çalışmalarında, dini farklılıkların ve çatışmaların toplumsal rolü göz ardı edilmiştir. Dinin toplumsal normları ve yapıları değiştirme potansiyeli olan dinamik bir güç olabileceği unutulmamalıdır.

Sekülerleşme Teorisi Eleştirisi: Durkheim'in sekülerleşme teorisi, modern toplumlarda dinin etkisinin azalacağı varsayımına dayanmaktadır. Ancak, birçok sosyolog ve din bilimci, dinin modern toplumlarda bile güçlü bir varlık göstermeye devam ettiğini ve bu teorinin her zaman geçerli olmadığını savunmuştur (Berger, 2012, s. 56). Dinin modern dünyada nasıl değiştiği ve dönüştüğü konusu Durkheim'in çalışmalarında tam olarak ele alınmamıştır. Modern toplumlarda sekülerleşme, dinin toplumsal hayattaki rolünü değiştirmiştir. Durkheim'in teorileri, sekülerleşmeye rağmen dini ritüellerin toplumsal bağları güçlendirmedeki önemini vurgulasa da dönemine hâkim bakış açısıyla toplumsal evrime inanan ilk dönem sosyologları gibi o da dine mutlak bir akıbet tahayyül etmemiştir (Köse, 2023, s. 167). Sekülerleşmenin yaygın olduğu modern toplumlarda bile insanların tabiatüstünün varlığına olan inancı canlılığını korumaktadır. Bugün dini ritüeller ve sembolik eylemler sosyal bağları güçlendirmeye devam etmektedir (Berger, 2012). Günümüzde, sosyal medya platformlarında dini ritüellerin ve sembollerin paylaşılması, bireylerin ve toplulukların dini kimliklerini güçlendirmekte ve toplumsal bağları pekiştirmektedir. Bu, ritüellerin sosyal işlevinin, dijital çağda da geçerli olduğunu göstermektedir (Aktay, 2021, s. 121).

2. Max Weber: Ekonomi ve Din Üzerine (1864- 1920)

21 Nisan 1864'te Almanya'da Erfurt'ta doğan Weber'in babası bürokrat, annesi ise babasından tam zıt bir yaşam süren inançlı bir Kalvinist'tir. Weber yaşamının ilerleyen dönemlerinde annesine daha yakın bir yaşam benimsemiştir.

Weber, dinin ekonomik ve toplumsal değişimler üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Özellikle Protestan ahlakının kapitalizmin doğuşuna katkısını analiz eden Weber, dinin bireylerin ekonomik davranışları üzerinde derin bir etkisi olduğunu savunmuştur. Weber, temel eserlerinden biri olan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*nda Protestanlık ve kapitalizmin gelişimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ona göre din, sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetler ve toplumsal yapı üzerinde etkili olan bir güçtür. Weber, en önemli kavramlarından olan "Kapitalizmin Ruhunu", kavramını belirli bir anlamda kullanmış, bu ruhun temellerini araştırdığı çalışmasında, derin açıklamalarda ve analizlerde bulunmuştur. Ona göre Kapitalizm, Çin'de, Hindistan'da ve Babil'de de mevcuttur. Ancak nihai amacın para kazanma ve kazanç sağlama olması, ahlaki değerlerden yoksundur. Weber'in ortaya attığı bu ahlaki görüş gittikçe daha fazla kazanma ve hayatın anlık zevklerinden kaçınılmasının bir bileşeninden oluşmaktadır. "İnsanın görevi" gibi kaynağını vahiyden alan fikir ve kazanç sağlama güdüsü günümüz kapitalizminin ortaya çıkabilmesinin ön koşuludur (Weber, 2017a, , s. 57).

Weber'in odaklandığı nokta Protestan ahlakının kapitalizmin ortaya çıkışıyla olan bağlantısı değil, kapitalizmin büyümesi ve bütün dünyaya etki etmesinde etkili olan ruhtur. On altıncı, on yedinci yüzyılda kapitalizm ortaya çıkmasına, maddi şartların uygunluğu fikrinden yola çıkanları reddetmiş ve "başka dönemlerde de maddi koşullar uygundu ama kapitalizm neden ortaya çıkmadı?" diyerek eleştirmiştir. Konuyu para kazanma iç güdüsüne bağlayanlara ise bu güdünün hep bulunduğunu ama kapitalizmin doğuşuna neden daha önce sebep olmadığını sorgulatmıştır. Weber, kâr peşinde koşmanın inanç sistemlerinde değersiz, alçaklık ve açgözlülük olarak değerlendirilmesi ve ahlaki olarak kabul edilmemesini açıklamaya çalışmıştır. Çin ve Hindistan gibi bazı ülkelerin dinsel sistemlerini incelemiş ve Hinduizm, kast sistemi, Taoculuk ve Konfüçyüsçülük'ün kapitalimin gelişmesine engel olan özelliklerini ortaya koymuştur. Weber'e göre Kapitalizmin ruhu sistematik olarak kârı amaçlayan bir tutumu aşılama hedeflemektedir. Para kazanma tutkusuna adanmışlığını ifade etmektedir (Weber, 2017a, s. 83). 21. yüzyılda, Weber'in teorileri, modern ekonomik sistemlerdeki ahlaki ve dini etkileri anlamak için hala kritik bir öneme sahiptir.

Weber, İslam'ın dünyeviliği ve ekonomik ahlaki konusuna da değinmiştir. İslam'ın dünyayla uyumlu bir din olduğu söylemiş, Müslümanların Mekke döneminde gizli cemaatlerde

gelişen dindarlığından bahsetmiştir. Weber'e göre Medine döneminde ise İslam'a dahil olan ailelerin güçlü aileler olmasından dolayı güçlü bir statü vurgusu bulunmaktadır. İslam'ın para kazanma konusunda olumsuz bir yaklaşımı olmadığına değinmiştir. Mekke döneminde zühdî bir yaklaşım olduğu yorumunu yapmıştır. İslam'ın Medine dönemi Weber'e göre ganimetler ve savaş zaferleriyle dolu güçlü bir süreçtir (Weber, 2018).

Weber, *Ekonomi ve Toplum* adlı eserinin ilk cildinde din sosyolojisine müstakil bir başlık açmakta ve dinin kökenleri üzerine analizlerde bulunmaktadır. Burada din ve büyüsel eylem arasında nedenselliğe bağlı bir ilişkiden bahsetmektedir. Ruhlara ve şeytanlara inanışın, onların neden ya da engel olduğu hastalık, doğum, ölüm, kuraklık, afetler gibi bazı doğal süreçlerde yattığını ifade etmiştir. Weber, toplumlarda "Toprak Ana" olarak ifade edilen kavramı ele alırken tarımın görece önemli olduğu toplumlarda toprağın altında yaşayan Tanrılara ibadetin önemli olduğundan bahsetmiştir (Weber, 2018, s. 534). Atalar kültürü ve aile reisinin rahipliği hususunda özellikle aile üyelerinin Tanrıya ihtiyaç duyduklarında doğal olarak atalarının ruhlarına tapınma eğiliminin ortaya çıktığından, aynı davranış modelinin siyasal birliklerde de gruba ait Tanrılar olarak ortaya çıktığından ve bunun kaçınılmaz bir son olduğundan bahsetmiştir. Genel olarak Weber, kritik ettiği toplumlarda siyasal ya da askeri zaferlerin ya da hüsrانların daha güçlü Tanrısı olanın daha zayıf Tanrısı olana üstünlüğü olarak görüldüğü tespitinde bulunmaktadır. Ona göre geleneksel otorite, iktidarın kutsallığına dayanan kişilerin inançlarından kaynaklanır (Weber, 2019).

Weber'e göre doğal ve sosyal şartlara göre Tanrı formlarının çeşitlilik kazanması gibi Tanrılığın tekeline alma potansiyelinde de çeşitlilik vardır (Weber, 2019). Bireylerin günlük yaşantısında yüce Tanrı anlayışı Weber tarafından daha aşağıda olarak görülen ruhlar veya şeytanlara tapınma anlayışına etkide bulunabilir. Eğer teorik olarak yüce Tanrı anlayışı hakimse, rasyonelleşmiş dinin yüce Tanrı kavrayışı etkin, eğer ruhlar hakimse de gündelik yaşam dini etkindir. İkinci türde biçimlenen toplumlarda yerel Tanrıların çeşitli fetihlerle üstünlük kazanması ve fetihlerle yeni katılan toplumların da yerel Tanrılarının bu yerel bütünlüğe katılması doğaldır. Weber, bu kaynaşmış bütünlük içinde, ister orijinal olsun ya da yeni tecrübelerle tayin edilmiş olsun Tanrılara birtakım iş bölümlerinde belirli işlevsellikler verildiğini ifade etmektedir (Weber, 2018).

Sonrasında Sosyolojik bakış açısıyla peygamber nedir? sorusunu ele alan Weber, Peygamberleri, kendi misyonlarına dayanarak ilahi bir emri ya da dinsel bir doktrini, tebliğ etmekle görevli, karizmatik reformcular olarak görmektedir. Weber, ruhbanlarla peygamberleri ayırmıştır. Peygamberlerinin gücünün ilahi kaynaklı olduğu ve peygamberlerin kesin vahiyler

tebliğ etmesi yönüyle büyücülerden farklılaştığını ortaya koymuştur (Weber, 2018). Diğer taraftan peygamberi, sosyal ahlak öğretmenleri olarak görmüştür. Dinde itaat ve cemaatleşmenin önemi üzerinde durmuştur. Köylü ve soylular arasında dini eğilimlerin farklı olduğu ve dindarlığın merkezi olarak şehrin görülmesinin yanlış olduğunu değerlendirmiştir (Weber, 2018, s. 606).

Weber, büyüsel eylemin rasyonelleşme süreci ile ruha inanış, natüralist, sembolik ve işlevsel Tanrıların, monoteist Tanrı tasavvuruna evrilmesini ele almaktadır. Kurban ritüelinin dinlerin başlangıcında yalvarış yoluyla ortaya çıktığını, bu ritüelin hediyeler hizmetler haraçlar ve rüşvetlerle Tanrının lütfuna erişme aracı olduğunu aktarmaktadır. Tanrının himayesini ve lütfunu isteyen insan, Weber'in ifadesiyle ben veriyorum sen de ver "do ut des" demektedir (Weber, 2023 s. 37). Weber'e göre rahipler büyücülerden dinsel yaşamın rasyonelleşmesi neticesinde farklılaşmıştır. Weber, Zerdüşt'ün durumu hariç neredeyse hiçbir peygamberin de ruhban sınıfı içinden çıkmadığını söylemiştir. Peygamberler, dini ahlaki vahyin taşıyıcıları olarak ruhbanlardan ayrılmaktadırlar. Atalar kültürü ve aile reisinin rahipliği gibi konular Weber'in üzerinde durduğu diğer konulardır (Weber, 2023).

Normların ve değerlerin rasyonelleşmesiyle ilgilenen ve yaşamının çoğunu dinleri araştırarak geçiren Weber, Kapitalizmin gelişim sürecinin çeşitli dinlerle ilişkisini incelemiştir. Weber, rasyonellik tipleri içerisinde de ele alacağı dinsel rasyonelleşme ile ilkel dinler diye isimlendirdiği tarihin erken dönem dini inanışlarının rasyonelliğin ortaya çıkışında ne ölçüde engeller oluşturduğu üzerinde durmuştur. Din, rasyonelleşme ile uyumlu olursa bu toplumun diğer alanlarına da etki eden bir durumdur. Dindeki rasyonelleşmeyi kültürel olarak gören Weber, rasyonelleşmeyi somut insan gruplarına bağlamıştır. Sistematik bir eğitim programından geçen din adamları (rahipler), daha irrasyonel olan büyücülerden daha rasyoneldir. Bu noktada peygamberler de rasyonelleşmede kilit noktadadırlar ve onlar kişisel çağrılarını ve herkesçe anlaşılmalıkları ile rahiplerden ayrılırlar. Weber, peygamberleri etik ve örnek olmak üzere ikiye ayırmıştır. Etik peygamberler Hz. Muhammed ve Hz. İsa gibi Tanrıdan görev aldıklarını ifade edenlerdir. Örnek peygamberler ise Buda gibi kişisel örnekliliğiyle taraftar çekenlerdir. Bu hareket din adamı sınıfından olmayan bir kitle oluşturduğu için dinde rasyonelleşme başlamıştır. Daha sonraki aşamada cemaat oluşması gerekir ki bu noktadan sonra artık din adamına olan ihtiyaç da azalmıştır. Weber'e göre batıda kilise, dinin özgün bir şeklini oluşturmak için rasyonelleşmiştir (Weber, 2017a).

Dünyevi işlerin ahlaki yönden meşru kılınmasında reformların oynadığı rolün reformların en önemli sonucu olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Reformlar, meslek fikrinin dinsel yorumuna etkileri sayesinde, ilahi bir çağrı olarak dünyevi işlerin düzenlenmesi ve buna ahlaki bir önem

verilmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Kapitalizmin ruhu, adil olmayı, çok çalışmayı, para kazanmanın kendi içinde meşru bir araç olmasını bireysel ihtiraslardan değil, dini etik bir zorunluluk gibi ele alınır. Bir Protestanlık biçimi olarak Kalvinizm, ekonomik çıkarlarının peşine düşenleri salt çıkarıcı değil bu çabayı ahlaki bir görev olarak addedip kapitalizmle spesifik bir bağ kurmuştur. Bu durum işlerine Tanrının istediği bir yaşamı benimsercesine sarılan dürüst, işine bağlı, çalışkan işçiler ortaya çıkmasını sağlamıştır (Weber, 2017a). Günümüzde dinin ekonomik motivasyonlar üzerindeki etkisi, küresel ekonominin dinamikleri çerçevesinde yeniden ele alınmaktadır. Weber'in din ve ekonomi ilişkisi üzerine görüşleri, modern ekonomilerde dinin rolünü anlamak için yeniden incelenmektedir.

Weber'in üzerinde durduğu önemli konulardan bir diğeri de nedenselliklerdir. Nedensellik basitçe bir olayın başka bir olaya neden olması veya bir olayla, başka bir olayın gerçekleşmesi ilkesidir. Weber'in Protestanlık ve kapitalizmin ruhu ile kurduğu bağlantı nedensellik ilkesiyle alakalıdır. Weber, dinsel hareketler maddi kültürün gelişimini hangi boyutlarda etkilemektedir? Sorusundan yola çıkar ve modern kültürün tarihsel gelişiminin dinsel hareketlerle ne denli bağlantılı olduğunu anlamanın, maddi kültürün gelişimini tam anlamıyla anlamak için önemli olduğu görüşünü savunur. Bu çerçevede kapitalizmin gelişiminde Protestan reformunun olduğu fikri ona göre saçmadır. Bu sadece etmenlerden biridir. Weber, basit ve tek yönlü bir model yerine toplumsal etmenler arasındaki karşılıklı ilişkileri yorumlamaya çalışmıştır (Weber, 2011).

Değerler konusunda Weber, toplum bilimcilerin kendi bilimsel araştırmalarına kendi kişisel değerlerinin etki etmemesi gerektiğini söylemektedir. Buradan değerler konusunun sosyolojinin dışında tutulması gibi yanlış bir anlayışa gidilmemelidir. O, kişisel değerleri araştırmaya karıştırmamayı ifade etmektedir (Weber, 2023, s. 103). Değerlerin toplumda bir rolü bir yeri de vardır, kendisi de değer yargısını ifade etmekten çekinmemiştir. Weber'in mevcut eserlerinde değerlerin, sadece araştırılacak konuların seçimi için bir araç olarak kullanılmadığı, aynı zamanda toplumsal yaşamın anlamlandırılması konusunda bilgi edinmek üzere kullanıldığını da ifade edebiliriz. Bu anlamda Weber'i, değerden bağımsız bir sosyolojinin temsilcisi olarak göremeyiz çünkü onun çalışmalarının her tarafında değerler mevcuttur. Weber insanın eylemlerini ayırıp kategorize etmiştir. Burada da değerlerle olan bağı net bir şekilde fark edilmektedir. Weber, insan davranışlarının beklentiler tarafından belirlendiği eylem modeline araç-amaç rasyonelliği, başarı beklentisi olmaksızın bazı estetik, dinsel veya bilinçli bir inanç tarafından değerli olduğuna inanılan eylem biçimine değer rasyonelliği, kişinin duyguları tarafından yönlendirildiği eylem türüne duygusal eylem, alışkanlıklara bağlı (geleneksel) davranış biçimlerine de geleneksel eylem türü olarak adlandırmıştır (Weber, 2023). Buradan da Weber'in bireylerin eylemlerini birtakım değerlere, inançlara veya duygulara dayandığını görmekteyiz.

2.1. Eleştiriler ve Yorumlar

Weber'in teorileri, sosyoloji ve din biliminde önemli bir yer tutarken, eleştirel bir perspektiften değerlendirilmesi de gereklidir. Weber'in özellikle dinin ekonomik ve toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini incelemesi oldukça ilgi görmüş ve Weber'in din anlayışı ve teorileri de birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Weber'in din anlayışına yönelik önemli eleştiriler şunlardır:

Protestan Ahlakı Tezinin Aşırı Basitleştirilmesi: Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde Protestanlık ile kapitalizmin gelişimi arasında bir ilişki kurmuştur. Bu tezin karmaşık ekonomik ve toplumsal süreçleri aşırı basitleştirdiği söylenmiştir (Waardenburg, 2017). Kapitalizmin gelişimi, yalnızca dini inançlarla açıklanamayacak kadar çok yönlüdür. Weber'in Protestan ahlakı teorisi, günümüzde dinin ekonomik motivasyonlar üzerindeki etkisini inceleyen bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Özellikle, dinin kapitalizmin yalnızca bir aracı olmadığını, aynı zamanda bireysel motivasyonlar üzerinde de derin etkiler yarattığına dikkat çekilmiştir (Ritzer - Stepnisky, 2019, s. 72).

Eurocentrism (Avrupa Merkezcilik): Weber'in teorileri, Batı Avrupa'nın tarihsel ve kültürel bağlamına odaklanır ve bu nedenle Avrupa merkezli olmakla eleştirilir. Diğer kültürlerdeki dini ve ekonomik gelişmeleri yeterince dikkate almadığı düşünülür. Özellikle Doğu toplumlarının dinamiklerini ve farklılıklarını göz ardı ettiği söylenmiştir. Weber, rasyonelleşme sürecini genelleştirerek bunun batı toplumlarının gelişiminde merkezi bir rol oynadığını savunmuştur. Ancak, bu sürecin tüm toplumlar ve tarihsel dönemler için geçerli olmadığı söylenmiş ve Weber, rasyonelleşme sürecini genelleştirdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir (Turner, 1997).

Kültürel Determinizm: Weber'in din ve ekonomi arasındaki ilişkide kültürel faktörlere verdiği ağırlık, eleştirmenler tarafından kültürel determinizm olarak görülmüştür. Bu bakış açısının, ekonomik ve toplumsal değişimlerin çok yönlü nedenlerini göz ardı ettiği ve kültürel faktörleri aşırı derecede ön plana çıkardığı söylenmiştir.

Ampirik Kanıtların Yetersizliği: Weber'in tezlerinin bazıları, ampirik kanıtlarla desteklenmediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Özellikle Protestan ahlakının kapitalizmin gelişimindeki rolü üzerine yaptığı araştırması ampirik kanıtların yetersizliği sebebiyle eleştiri almıştır (Turner, 1997, s. 167).

İslam ve Diğer Dinler Üzerine Görüşlerinin Eleştirisi: Weber, İslam, Hinduizm ve Budizm gibi diğer dinler üzerine de çalışmalar yapmıştır. Ancak, bu dinler üzerine yaptığı analizler, eleştirmenler tarafından yetersiz ve yüzeysel bulunmaktadır. Özellikle İslam'ın ekonomik gelişim üzerindeki etkileri konusunda Weber'in görüşleri, Turner gibi bilim insanları

tarafından eleştirilmiştir. Weber'in İslam'a ve İslam toplumlarındaki patrimonyal bürokrasiye ilişkin yorumları eleştirilmiştir. Weber'in İslam hakkında ortaya koydukları onun nezdinde Avrupa'nın Orta Doğu'ya bakışını ortaya koyduğundan önem arz etmektedir. Ona göre sosyoloji yorumlayıcı anlamayı (ona Verstehen adını vermiştir) kullanmalıdır. Ama Weber'in İslam hakkında yeterince derin araştırma yapmayı ve kendi teorisi olan "yorumlayıcı sosyoloji" ye bağlı kalmayı eleştiri almıştır. Weber pek çok sosyal bilimciyi eleştirdiği konuda kendisinin de hataya düştüğü belirtilmektedir. Zira Weber, Müslümanların kendilerini nasıl gördüklerine ve kendileri hakkındaki düşüncelerine çalışmasında hiç odaklanmamıştır. Weber kendi teorik yaklaşımlarını ispat etmiş ve oryantalist bir yaklaşımla doğu toplumlarına bakmıştır (Turner, 1997, s. 151).

3. Karl Marx ve Afyon Olarak Din (1818-1883)

1818 yılında Almanya'da dünyaya gelen Marx'ın din anlayışı onun dinin afyon olduğunu söylediği sözü üzerinden tartışılmıştır. Marx'a göre "din halkın afyonudur" sözünde dinin halkı uyutmak için ve hakkını aramasını önlemek için araçsallaştırılmasını kastetmesinin yanı sıra onun dinin bir yatıştırıcı olması yani insanları yaşadıkları sıkıntılar karşısında duydukları acıdan kurtaracak bir "ağrı kesici" olarak gördüğünü de söylemek gerekir. Çünkü Marx, Din ve Tanrıyı insanın ihtiyaç duyduğu için yarattığı şeyler olarak nitelemiştir. Ona göre Tanrı insanları değil insanlar Tanrıyı var etmiştir. Çünkü bu insanın bir ihtiyacıdır. İnsan, yoksunluklar yaşar, acılar yaşar ve bunların çözümünün bu hayatta olmayışına olan inancı onu Tanrı'nın varlığına inanmaya ve bir dinde teselli bulmaya iter. Eğer bir gün insanın bu ihtiyacı son bulursa dine duyduğu ihtiyaç da son bulacaktır. Din, topluma düzen veren ve onu şekillendiren bir yapı olup, sorun din de dinin ortadan kaldırılması da değildir. Marx'a göre dine neden olan koşulları ortadan kaldırmak gereklidir (Marx & Engels, 2021, s. 10).

Marx, dinin toplumsal düzenin bir yansıması ve mevcut sınıf yapılarını sürdürmenin bir aracı olduğunu savunmuştur. Ona göre din, egemen sınıfların, alt sınıfları kontrol altında tutmak için kullandığı bir ideolojik araçtır. Marx, dinin, insanların acılarını hafifleten ancak onların gerçek durumlarını değiştirmeyen bir yanılsama olduğunu belirtir (Marx & Engels, 2021).

Din yanlış bir bilgilenme biçimidir ve insan bu bilgilerden sıyrıldığında özgürleşir. Felsefe insanın özgürleşmesinde bir araçtır. Özgür akıl sahibi olmak felsefe yapmak ile olur. Ona göre felsefe bu dünyanın bilgeliğidir. Din ise öbür dünyanın bilgeliğidir. Bu dünyada haklarının peşine düşen insanları takdirle karşılar ve bu dünyada çekilen acılara sabırla katlanan ve başına gelenlerden ötürü gelecekte ümit kesmemeyi erdem sayanları yerer (Marx, 2009a).

Din ile devlet arasında kurulan ilişkide devlet yönetiminin Tanrılaştırılması Marx'ın en çok eleştirdiği noktalardandır. O Hristiyan ölçütlerle yargılamanın yerine insanlığın ruhunun işe koşulduğu bir yargılamadan ve insanın toplumunun yapısına göre yargılanmasını savunmuştur. Nasıl ki doktora, dini inancı olup olmadığını sormazsınız Marx'a göre politikacıya da bunu sormamak gerekir. Dini insan yapar, din insanı yapmaz. Marx, bu dünyanın halk düzeyine indirgenmiş mantığını din olarak görmektedir. Marx'a göre din insanın ahlaki bakımdan onaylanması, coşkunu ve kendine tanıdığı manevi yüceliği, tantanalı bütünleyicisi, avunması ve haklılığının temelidir. Dine karşı çıkış, dinin ortaya attığı öbür dünyaya karşı çıkıştır. Dini sıkıntı, aslında ezilen bir yaratığın iç geçirmeleri, çılgınlıkları ve hakiki bir sıkıntıya baş kaldırmasıdır. Dinin insana vadettiği mutluluk gerçek değildir, aldatmacadır. Halk gerçek olana yönelmeli ve aldatmacadan vazgeçmelidir. Marx bu baş kaldırmayı zincirin üzerinde düşlenen çiçekleri söküp atmak olarak değerlendirmiştir. Politika veya din fark etmez, Marx'a göre eleştiri insanı aldatmacalardan kurtaracaktır. İnsan sahteliklerin peşinden gitmemeli kendi gerçekliklerini biçimlendirmelidir. O zaman insan onun çevresinde dönen aldatıcı güneşten kurtulur ve kendi güneşinin çevresinde dönmeye başlar. Marx'a göre bu dünyanın doğrusunu ortaya koymak tarihin ve felsefenin ödevidir (Marx, 2009a, s. 83). Bu doğrultuda Marx'ın din anlayışını üç temel noktada toplayabiliriz;

- 1- Din, insanların gerçek toplumsal koşullarından yabancılaşmalarına neden olduğundan bir yabancılaşma aracıdır.
- 2- Din, egemen sınıf tarafından toplumsal düzeni ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla kullanıldığından egemen sınıfın aracıdır.
- 3- Din, mevcut ekonomik ve toplumsal yapıların meşrulaştırılmasına hizmet ettiğinden ideolojik bir sistem aracıdır.

Ayrıca Marx, ırkçılığı da eleştirmiştir. Marx' a göre, insanlar, önemsiz nedenlerle, hayvani bir bayağılıkla, çeşitli ırklara bölünmüşlerdir. O, bu tutumları nedeniyle bu insanların yöneticileri tarafından kendilerine bağışlanmış kimseler olarak görüldüklerini ve üstelik bu insanlarında başlarında birilerinin bulunmasını Tanrının bağışı olarak görüp kabullendiklerini söylemiştir (Marx, 2009b).

Marx tüm bu eleştirileri ile şu sonuca varmaktadır; insanı aşağı, acınacak, köle, terk edilmiş bir halde getiren bütün ilişkileri insan terk etmelidir, bunu yok etmeye çalışmalıdır ve insanın en temel yüksek özü olan "insan" a ulaşmaya çabalamalıdır. Marx, Almanya'nın geçirdiği dinsel reformda yola çıkarak, filozofların zihninde de başlayan reformla buna ulaşmayı öngörmüştür. Bu noktada Luther'in, otoriteye olan kesin inancı yıkmakla insanı dışardan kuşatan

dindarlıktan kurtardığını ama insanları içlerindeki dine mahkûm ettiğini söylemiştir. Protestanlık, sorunu çözmemiştir, insanı dışardaki papazlarla boğuşmaktan kurtarmış ama kendi papazıyla boğuşur hale getirmiştir. Papazlaşmış Almanlar, felsefe aracılığıyla insana dönüşüp kurtulursa bu halkın da kurtuluşu olabilecektir. Bu nedenle filozoflara ümit bağlamış olan Marx, filozoflardan dünyayı yorumlamakla yetinmemelerini onu değiştirmelerini beklemektedir (Marx, 2009a).

Ona göre Hristiyanlık, ezilen sınıfın varlığını zorunluluk olarak görür, dinin telkinleriyle ezilenler, ezenlerin cömert ve iyi olmalarını ummaktadırlar. Marx, Hristiyanlığın ezenlerin ezilenlere yaptığı bütün kötülükleri ilk günahın cezası olarak görmesi veya insanlığın dinden kopuşunun bir karşılığı ve ilahi bir sınama olarak göstermesini eleştirmiştir. Hristiyanlık insanlara korkak olmayı, boyun eğmeyi, aşağılığı ve düşkünlüğü öğütlemektedir. Proletaryanın gereksinim duyduğu şey, onur, gurur, cesaret ve bağımsızlık duygusudur ve artık ayak takımı yerine konmak istememektedirler. Marx, Hristiyanlığın geçmişte köleliği meşrulaştırdığı gibi, şimdi de proletaryanın ezilişini savunması gerektiğini, bunun zorunluluğunu vurgulamaktadır (Marx & Engels, 2021).

Marx, ekonomi, para, sermaye, kapitalizm konularını ele aldığı *Kapital* adlı eserinde sermaye birikimi ile teolojideki ilk günah arasından kurduğu bağlantıda, “Âdem” elmayı ısırması ve insan ilk günaha bulaşmıştır. Bunun gibi “ilk birikimi geçmişe ait teolojik bir masal gibi evvel zaman içinde tutumlu seçkinler grubu ile savurgan tembel serseriler topluluğunun geçmişe ait bir masal gibi anlatılarak açıklanıyor” demiştir. “Böylece ilk tür insanlar, servet biriktirmiş ikinci tür insanlar da kendi postallarından ve dahi kendilerinden başka satacak hiçbir şeyleri kalmayan bu insanların sefaleti artarken, küçük bir grubun artan zenginliği ilk günahla başlamıştır”. Marx, teolojinin ilk günah efsanesinde insanın emeğini, alınının teriyle yemeye nasıl mahkûm edildiğini anladığımızı ifade etmiştir. Bu mülkiyetin savunulmasında temel argüman olarak yinelenir durur demiştir (Marx, 2003, s. 612).

Hristiyanlığın, her insanı, ilk günahın mirasçısı olarak görmesi, Hristiyanlığı kölelerin ve ezilenlerin dini olarak çok uygun kılmaktadır. Bundan başka seçilen bir sınıf olarak papazlarla halk arasında ayırım yapılması Hristiyan eşitliğini yok etmiştir. Bu da ileride insan eşitliği, insan hakları gibi sorunların oluşacağı bir toplumu meydana getirmiştir (Marx & Engels, 2021, s. 75).

Friedrich Engels’in Marx’a yazdığı mektuplarının birinde Engels; “Özgür bir toplumda dini tapınma olmaz, insanlar doğa üstü varlıklara inanmayarak, çocukça ilkel inançlardan kurtulmuş olacaktır” demektedir. Doğru tasarlanmış bir toplum sisteminde bütün mitolojik ve dini araçların yok edilmesi hususundaki görüşünde, bütün dinleri insanların zihinlerindeki dış güçlerin bir

yansıması olarak görmüştür. O, İran-Yunan-Alman-Roma-Hint gibi dinlerin doğal bir evriminden bahsetmiş ve dünyevi güçlerin doğa üstü güçler olarak yansıdığını, ilerleyen süreçte doğa güçlerinin yerine toplumsal güçlerin etkin olmaya başladığını, evrimin daha ileri aşamasında soyut insanın bir yansıması olarak her şeye kadir tek Tanrıya aktarımdan bahseder. Bu noktada dinin doğal bir ölümle ölmesi beklenmektedir. O, bilimin ilerleyişi önünde bütün kalelerin düşeceğine ve bilimin o sonu gelmez doğayı fethedeceğine inanmıştır. O doğanın içinde, yaratıcıya yer yoktur (Marx & Engels, 2021).

3.1. Eleştiriler ve Yorumlar

Postmodern Dönemde Din ve Yabancılaşma: Marx'ın din anlayışı, özellikle dinin toplumdaki rolü üzerine yaptığı analizlerle ön plana çıkmaktadır. Marx'a göre din, toplumdaki maddi koşulların bir yansımasıdır ve egemen sınıfların çıkarlarına hizmet etmektedir. 21. yüzyılda, Marx'ın dinin kapitalist toplumlarda oynadığı rol konusundaki görüşleri, modern kapitalizmin din ile ilişkisi bağlamında yeniden ele alınmaktadır. Özellikle neoliberal politikaların yaygınlaşması ile birlikte, dinin toplumsal yabancılaşma ve ideolojik kontrol aracı olarak işlevi üzerine yeni tartışmalar ortaya çıkmıştır (Foucault, 2021). Marx'ın dinin ideolojik bir araç olduğu yönündeki görüşleri, Antonio Gramsci'nin hegemonya teorisi çerçevesinde yeniden değerlendirilmektedir. Gramsci'ye göre, hegemonya, egemen sınıfın yalnızca zor kullanarak değil, aynı zamanda rıza yoluyla toplum üzerinde egemenlik kurmasını ifade eder. Marx, dini daha katı bir biçimde baskı aracı olarak görürken, Gramsci dini, rızaya dayalı bir hegemonya çerçevesinde değerlendirmiştir (Oçak, 2018, s. 67). Marx, dinin işçi sınıfını pasifleştirici bir işlevi olduğunu ve bu nedenle toplumsal değişimin ancak dini ideolojinin yıkılmasıyla mümkün olabileceğini savunmuşken Gramsci, toplumun rıza gösterebileceğini ve bu rızanın belirli tarihsel koşullarda değişebileceğini vurgulamıştır. Marx, dini egemen sınıfın bilinçli olarak yarattığı bir ideoloji olarak görürken, Gramsci, dinin hem egemen, hem de ezilen sınıflar tarafından yeniden üretildiğini savunmuştur. Bu anlamda, Gramsci'nin yaklaşımı, dinin toplum içinde çeşitli roller üstlenebileceğini ve salt egemen sınıfın aracı olarak görülmemesi gerektiğini göstermektedir (Ives, 2011, s. 98).

Dinin Pozitif Sosyal Değişim Üzerindeki Etkisi: Marx'ın dinin mevcut düzeni koruyan bir araç olduğu yönündeki görüşleri, dinin pozitif sosyal değişim üzerindeki etkisi bağlamında eleştirilmiştir. Martin Luther King, Gustavo Gutiérrez gibi teologların yanı sıra Charles Tilly, Robert Bellah, Bryan Wilson, Richard Sennett gibi sosyologlar dinin, sosyal adalet hareketlerine ve toplumsal değişime ilham kaynağı olduğunu savunmaktadırlar. Dinin yalnızca ideolojik bir araç olarak değerlendirilemeyeceği ve dinin aynı zamanda kültürel değer taşıdığı bu sosyologlar

tarafından ifade edilmiştir. Marx, dinin toplumsal işlevlerini ve bireyler üzerindeki olumlu etkilerini yeterince dikkate almamıştır. William James, dinin iyi bir şey olduğunu ve inanan insanların daha iyi olacağını söyleyerek, Marx'a muhalefet etmiştir. Marx'ın din anlayışı, bu işlevselci yönü göz ardı ettiği için eleştirilmiştir (Pals, 2019). Sonuç olarak din, bazı toplumlarda dayanışmayı, ahlaki değerleri ve toplumsal düzeni sağlama işlevi görebilmektedir.

Dini Deneyimin İçsel ve Sosyal Boyutu: Marx'ın din anlayışı, toplumdaki sınıf ilişkileri ve ekonomik koşulların dini nasıl şekillendirdiğini anlamada önemli bir temel sağlamıştır. Ancak dini deneyimin bireyler üzerindeki içsel, kişisel ve sosyal etkilerini yeterince ele almamıştır. Marx, dinin bir ideoloji olarak egemen sınıfların çıkarlarına hizmet ettiğini ve ezilen sınıfların bilinçlerini yanıltarak, onların gerçek durumlarını görmelerini engellediğini savunmuştur. Bu bakış açısı, dindar bireylerin inançlarını ve deneyimlerini küçümsemekte ve onların bilinçli ve özgür seçimlerini yeterince dikkate almamaktadır. Bu nedenle Marx'ın dinin toplumsal yabancılaşmadaki rolü üzerine görüşleri, postmodern toplumların karmaşıklığı ve çokkültürlülük bağlamında yeniden ele alınmaktadır (Oçak, 2018).

Dini inanç ve deneyimler, sadece sınıfsal çıkarların bir aracı olmayıp, bireylerin yaşamlarına anlam katan özerk bir yapıya da sahiptir. Dindar bireyler için din, derin kişisel, manevi bir deneyim anlamı taşımaktadır. Bu kişisel ve içsel boyut, Marx'ın teorilerinde yeterince yer bulmamıştır. Din, bir anlamda, bireylerin hayatlarını anlamlandırmalarına ve varoluşsal sorularına yanıt bulmalarına yardımcı olmaktadır. Örneğin, bir birey dua ettiğinde veya ibadet ettiğinde, bu deneyim sadece sınıfsal bir ideolojinin etkisi olarak yorumlanamayabilir; bunun ötesinde bu durum, kişinin manevi ihtiyaçlarına hitap eden bir deneyimdir. Özellikle acı, kaygı, ölüm korkusu gibi durumlarda dinin insana sağladığı manevi destek ve teselli önemlidir (Waardenburg, 2017). Bu, Marx'ın analizinin dışında kalan, dinin bireysel düzeydeki etkilerinin özgül bir boyutudur. Marx, her ne kadar dinin insanları uyuşturduğunu savunsa da din, aynı zamanda bireylerin içsel zorluklarıyla başa çıkabilmelerine katkıda bulunan ve bir tür "şifa" olması yönüyle de değerlendirilebilir.

Din, sadece sınıfsal bir kontrol aracı olarak değil, bireylere toplumsal aidiyet duygusu sunarak bireylerin kimlik ve aidiyet geliştirmelerine de katkıda bulunur. Marx, dinin toplumdaki sınıfsal ilişkileri ve ekonomik yapıları nasıl şekillendirdiğine odaklanırken, bireylerin toplumsal bir gruba ait olma ihtiyacını göz ardı etmiştir. Bireyler, dini pratikler aracılığıyla ortak bir kimlik ve kültürel bağ oluşturur (Giddens, 2019). Bu durum, sınıf mücadelesinin ötesinde bir anlam taşımaktadır ve bireylerin sosyal çevrelerinde kendilerini güvende hissetmelerine olanak tanımaktadır.

Redüksiyonizm: Marx, dinin tarihsel olarak belirli maddi koşullarla ortaya çıktığını ve bu koşullar değiştiğinde dinin de değişeceğini öne sürmüştür. Ancak, bu yaklaşım, dinin evrensel ve kalıcı yanlarını göz ardı etmekle eleştirilmektedir. Din, birçok toplumda yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş ve derin köklere sahip bir olgudur. Marx'ın din anlayışı ise, dini yalnızca ekonomik ve sınıfsal ilişkilerin bir yansıması olarak görme eğilimindedir. Bu bakış açısının dinin karmaşıklığını ve çok boyutluluğunu yeterince yansıtmadığı görülmektedir (Bellah, 2021). Çünkü dinin yalnızca ekonomik ve maddi koşullarla açıklanamayacak manevi, kültürel ve psikolojik boyutları da vardır. Marx'ın dinin sadece bir ideolojik araç olduğu yönündeki görüşü, modern toplumlarda dinin sosyal hizmetler, yardım faaliyetleri vb. pek çok konudaki rolü bağlamında eleştirilir durumdadır. Dinin, toplumsal sorunların çözümünde aktif bir rol oynadığını ve bu yönüyle sadece ideolojik bir araç olarak değerlendirilemeyeceği Marx'a yöneltilen kuvvetli bir eleştiridir. Bugün Marx'ın takipçileri diyebileceğimiz Teodor Adorno ve Max Horkheimer gibi Frankfurt okulu teorisyenleri de Marx'ın, her şeyi ekonomik nedenlere bağlayan yaklaşımını indirgemeci bularak eleştirmiştir (Furseth & Repstad, 2023).

Kültürel ve Tarihsel Çeşitlilik: Marx'ın din anlayışı, Batı Avrupa'daki Hristiyanlık deneyimine dayanmaktadır. Diğer kültürlerdeki ve tarihsel dönemlerdeki dini pratikler ve inançlar, Marx'ın teorilerinin kapsamı dışında kalmıştır. Bu nedenle, Marx'ın din anlayışı, kültürel ve tarihsel çeşitliliği yeterince yansıtmamaktadır (Waardenburg, 2017).

Sekülerleşme Teorisi Eleştirisi: Marx, modern toplumların sekülerleşme sürecinde dinin önemini yitireceğini öngörmüştür. Ancak, modern dünyada dinin hala güçlü bir varlık göstermesi ve birçok toplumda dini canlanmaların yaşanması, Marx'ın sekülerleşme teorisini sorgulamaya açmıştır. Din, bazı durumlarda modern toplumlarda bile güçlü bir etki yapmaya devam etmektedir (Berger, 2011).

4. Georg Simmel ve İnsan İlişkileri Olarak Din (1858-1918)

Yapmış olduğu kuşatıcı analizlerle sosyolojinin kurucuları arasından yer alan Simmel, kendi döneminde dışlanmış, aforoz edilmiş bir yabancı, bir Yahudi'dir. 1858 yılında Berlin Almanya'da dünyaya gelen Simmel'in din sosyolojine olan katkısı uzun süre ihmal edilmiştir. Ancak onun sosyolojik muhayyilesi bugün oldukça önemsenmektedir. Simmel'in din konusunu pek çok makalesinde ve 1906 yılında kaleme aldığı *Die Religion* adlı eserinde görebiliriz. Din (*Die Religion*) adlı monografisi 1989 de kaleme aldığı *Din Sosyolojisine Katkı* (*Zur Soziologie der Religion*) yazısı üzerine inşa edilmiştir. *Ruhun Kurtuluşu Hakkında (Vom Heil der Seele)*, *Dinin Epistemolojisine Katkılar (Beitrage zur Erkenntnistheorie der Religion)*, din konusyla alakalı kaleme aldığı makalelerden bazılarıdır. *Panteizm Hakkında (Vom Pantheismus)* gibi din felsefesi

içerikli eserler de kaleme almıştır. Türkçeye çevrilmiş olan bilinen eseri *Para Felsefesi, Bireysellik ve Kültür ve Modern Kültürde Çatışma, Gizliliğin ve Gizli Toplumların Sosyolojisi* adlı eserlerinde de dine değindiği görülmektedir (Simmel, 2018, s. 412).

Simmel, sosyal ve tarihsel bir fenomen olarak ve insanın doğasında bulunan öznel bir olgu olarak dindarlığı ele almaktadır. Manevi bir nitelik veya ruhsal bir tutum olarak insanın doğasında bulunan dinsellik, insanın dünyayı bir bütün olarak ele almasına ve kültürel bir ürün olarak dinin oluşmasına imkân veren bir durumdur. İnsanın dine olan bu doğal eğilimi, dinin sanat gibi alanlara da yansiyabilen öznel bir temeli olduğunu ortaya koymuştur. Din, yapısı itibariyle toplumsal değişim konusunda hem yavaşlatıcı hem de destekleyici bir unsur olabilmektedir. İstikrarı koruyan bir öge olan din, gelenek ve kültür içerisinde bulunduğu yer ile sosyal yapıyı oluşturan temel unsurlardan biri niteliğindedir. Din, toplumsal yapıyı koruma ve gelecek kuşaklara aktarma konusunda önemli bir işlevi üstlenmektedir. Dinin varlığını toplumda sağlamlaştıran ve devamlılığını sağlayan şey törenler, ritüeller ve insanlarda var olan sonsuz bir öbür dünya inancıdır. Ona göre bireyin yaşamında bireyler arasındaki ilişki biçimi olarak yer bulan din, zamanla Tanrı fikrine evrilmiştir. Simmel'e göre din, bireyler arasındaki sosyal etkileşimlerin bir ürünüdür ve bu etkileşimleri biçimlendirmektedir. Simmel, insanlar arasındaki etkileşimin bir sentezi ve toplumun kavramsal bir değeri olarak dini görür. Simmel, insan ilişkilerinin birçoğunun dini bir yönü olabileceğini söylemiştir. İnsanın içindeki dini, ruhsal tutum, insanlar arasındaki etkileşimlerde ortaya çıkarak, dine dönüşmektedir. Dinin sembolik ve ritüelistik yönleri, bireylerin ve grupların sosyal yaşamında merkezi bir rol oynamaktadır. Simmel, dinin hem bireysel hem de toplumsal boyutlarını ele almış, dinin insanların kişisel deneyimlerinde ve toplumsal yapılarında nasıl bir yer tuttuğunu incelemiştir (Simmel, 2020, s. 315).

Modernite ve çatışma kavramları üzerinde duran ve sosyolojide bu anlamda ilk sayılabilecek Simmel, modernitenin köklü toplumsal değişimler sonucu ortaya çıktığını söylemiştir. Hızlı kentleşme ve bunun tetiklediği modernite ve yeni yaşam biçimi, bireyin zihinsel yapısında ve geleneksel yaşamında birtakım değişimler meydana getirmiştir. Toplum ilişkilerinde meydana gelen değişimler bireyin geleneksel (dini/manevi inanışları da kapsar) yaşayış ve düşüncülerden kopmasına neden olmakta ve bireyi daha özgür kılmaktadır. Simmel, geleneksel yaşamı simgeleyen kırsal yaşamın, bireyin özgürlüğünü elinden aldığını ve onu bazı ritüellere uymayı zorladığını söylemektedir. Ama diğer taraftan da metropollerin şekillendirdiği modern toplum, yalnızlığın ve huzursuzluğunda da derinlemesine tecrübe edildiği alanlardır. Simmel bu toplumu nesnel toplum/nesnel kültür ve öznel toplum/öznel kültür olarak ikiye ayırmaktadır. Nesnel kültür, insanların ürettikleri şeylere işaret etmektedir (sanat, bilim, felsefe ve benzeri).

Öznel (bireysel) kültür, eyleyenin, nesnel kültürün öğelerini üretme, özümseme ve denetleme kapasitesidir. Simmel'in diyalektiğinde, insan, kendi eliyle yaratmış olduğu insani temelini yitirmiş birtakım nesnel vasıtayla yok edilme riskiyle karşı karşıyadır. Simmel'e göre nesnel kültürün pek çok bileşeni vardır ve bu bileşenlerin içerisinde din, dogma, ahlaki kodlar, yasalar, bilgelik, felsefe gibi konular mevcuttur. Modernleşmeyle birlikte nesnel kültürün varlığının artacağına inanan Simmel, çağdaş dünyanın bireyin etrafını saran ve etkisi altına alan bu yapısından rahatsızdır (Simmel, 2004, s. 97).

Simmel, Tanrıyı kavramsallaştırmak istememiştir, ona göre Tanrı hayal edilemez bir şey olup, tamamen ötekidir. Simmel'in anlatımlarında Tanrı fikrini yaşamın üstünde aşkın bir tasavvurda gördüğünü anlayabiliyoruz. Simmel, bireyin yaşamında, kendinden daha yüksekte gördüğü bir varlığa olan ihtiyacın, bireyde manevi bir yükseliş hissini beslediğini ileri sürer. Tanrı, sevgi ve şefkat gibi insanlardan talep ettiği şeylerin bizatihi kendisidir. O kusursuzluktur. Simmel, "dindar insanların sahip olduklarını düşündükleri şeyleri, sahip olmalarına imkân veren Tanrıya şükran duymasının kendinde var olan gücü Tanrıya atfetmeleri ve bu tevazusunun ilişkilerine de yansıdığını söylemek yanlış olmaz" (Simmel, 2020, s. 315) demektedir. Simmel'e göre insan Tanrı karşısında aciz ve bir hiç değildir. O, ihmal edilemeyecek bir güç ve potansiyel taşıyan bir kaptır. Simmel, Tanrı fikrini uzaklarda aramaz, insanın içindeki tüm belirsizlikleri ve farklılıkları, Tanrı inancı ile ve toplumsal birlik içerisinde çözebileceğini söyler.

Simmel'in eserlerinde dinin özünün bireyin kültür kodlarında saklı olduğu görüşü hakimdir. Simmel'e göre insanlar arasındaki ilişkilerde dini öğeler barınabilir. İnsanların birbirleriyle ilişkilerinde çok farklı içeriklere bürünmüş formlar olabilir, bu formlardan biri de din olmaktadır. Ama bu mevcut dinden yansıyan bir şey değildir, aksine insanlar birbirleriyle kurdukları temaslarla, salt psikolojik yönüyle bu olgu gelişir ve yoğunlaşır. Ayrı bir varlık edinecek olgunluğa geldiğinde din adını alır. Gerçekten insan ilişkilerinin birçoğu dini bir unsur barındırmaktadır. Simmel, babanın evladına karşı beslediği sevgi, saygı ve vefa, bireylerin vatanlarına besledikleri milliyetçi duygular ve aşırı sevgi, yönetilen ile yöneticisi arasındaki ilişki, canını vatani için feda eden askerin taşıdığı inancın temelinde de manevi birtakım güçlerin ve dini inancın olduğunu belirtmiştir (Simmel, 2020, s. 303). İnsanlar arasındaki ilişkilerde bireylerin hayatını kuşatan karşılıklı belirlenimlerin ayrı ve bağımsız organlar haline gelmesi toplumsal hayatın bütün tarihine nüfuz etmiştir. Simmel'e göre din de benzer bir sürecin çıktısı olabilir. Nitekim bu süreç, insanlar arası ilişkilerden dine, dini olandan yasalara, yasalardan da evrensel ahlaki olgulara geçebilen toplumsal bir değişim olarak gelişmiş olabilir. Örnek olarak ceza kanunlarında, dinlerin zararlı ve ahlaksız olarak değerlendirip ceza hükmettiği birtakım davranışlar yer bulurken, bazı gruplardaki sosyo-ekonomik veya ırksal ilişkiler (antisemitizm

gibi), özünde toplumsal bir ilişki haline gelmeksizin dini bir kategoriye yükselebilmektedir. Simmel'e göre birçok toplumsal ilişkide dini bir yön varmış gibidir. Bu da ilişkilere salt bencil veya salt ahlaki ya da salt telkine dayalı olmasının dışında bir anlam katmaktadır. Bu anlamın gücü kişiden kişiye farklılaşabilir. İşte bu, bazı ilişkilerde alttan, hafif bir tonda görülebileceği gibi, bazı ilişkilerin ana rengini oluşturabilecektir. İnsanlar arasındaki başka ilişkilerin desteklediği veya destekleyebileceği bu içerikler dini bir ilişki şeklini alabilir. Toplumdaki hukuki, ahlaki ve dini yaptırımlar bölünmez bir form içinde başlamış ve tarihsel koşullara göre farklı kültürel formlar, kendini bu tür düzenlerin taşıyıcısı haline getirmiş olabilir (Simmel, 2020, s. 304). Simmel'in eserlerinde kültür, din ve toplumsal arasında kesin çizgiler yok olmakta ve bu kavramlar oldukça içi içe geçmiş bir formda değerlendirilmektedir.

Burada önemli olan Simmel'in farklı toplumda zaten var olan bazı toplumsal olaylar veya çıkarılara, dini bir mahiyet atfediliyor olması değildir. Simmel ayırt edilmesi çok zor olan başka bir bağlantıdan bahsetmektedir. Simmel'e göre toplumsal unsurlar arasındaki ilişkiler, daha sonra mevcut dinselikle analogi yaparak dini bir anlam kazanabilmekte, salt sosyal psikolojik bir kümelenişle, insanların birbirlerine karşı takınabilecekleri davranış tarzlarından biri olarak ortaya çıkabilmektedir (Simmel, 2020, s. 307).

Simmel, insanın varoluşu ve ölümünü karşıtlıklar olarak karakterize ederek bunun ardında yatan bir birlik arayışında olmuştur. Dini duyguyu, birlik özleminin bir ifadesi olarak nitelmiştir. Bireylerin dolaysız karşılıklı belirlenimleri, bireylerin ortak hayatını başlatan bir olgudur. Bu olguların, bağımsız organlar haline gelmesi durumu toplumsal hayatın bütün tarihine nüfuz edegelmiştir. Örneğin insanların kendilerini koruyabilmek için belirli davranış tarzları geliştirmesi yasalar ve hukukun ortaya çıkmasına, bir yandan da bunu uygulayabilecek olan hukukçuların ortaya çıkmasına olanak sunmaktadır. Simmel'e göre din de buna benzer bir süreç yaşamış olabilir. Bireylerin birbirlerine karşı tutumları adanmışlık vs. gibi ideal bir form geliştirebilir, bu duygu hallerini teşvikçisi olarak gördüğü Tanrılar ve bu işin icracısı ve temsilcisi diyebileceğimiz din adamlarını ortaya çıkarabilir. Tıpkı yasanın, temsilcisi olarak hukukçuları, bilme ile ilgili arzuların da eğitimcileri ortaya çıkardığı gibi. Bu anlamda Simmel'e göre din, türev niteliğinde bir şeydir denilebilir. Din, Simmel'e göre, istikrar kazanıp özerk bir hal aldığı anda, doğrudan psikolojik etkileşimleri yansıtır ve bu etkileşimlere belirgin bir dinsel nitelik kazandırır. Bu, Simmel tarafından dinin, "insanlardan en başından beri aldığı şeyi onlara geri vermesi" olarak ifade edilmiştir. Ona göre, bugün anlaşılamayan bazı garip dini fikirler, daha önce insan bilincinin uygun bir ifadesini bulamadığı ama eskiden beri var olan ilişki biçimlerinin bir şekilde biçimselleşmesinden ibaret olmasaydı bu garip dinselilikler bugünkü kudretlerini asla elde edemeyeceklerdi. Yani ilişki biçimleri form kazanıp, kendini aşkın bir fikre aktarıp, kendi

kendilerine maneviyat katarak, dini bir hal almışlardır. Burada önce dinin var olduğu kastedilmemiştir. İman veya inanç gibi spesifik olarak dine ait olan bir konunun, bireylerin arasında ortaya çıkan salt psikolojik bir ilişki biçimi olarak ortaya çıkması sonra dini inançta soyut bir biçimde temsil edilişi ifade edilmiştir. Burada ilişkiler, toplumsal anlamda kullanıldığı biçimden uzaklaşmış ve kutsal bir varlık kazanarak cisimleşmiştir. İnsan ilişkileri sayesinde yaşayan iman, artık insanların tipik bir işlevi haline gelmiştir. İnsandaki Tanrı fikri, insanın nedensellik ihtiyacının bir ürünüdür. Bu fikir, insanın mutlak alanla ilgili eksik bilgisini, dünyayı yaratan mutlak Tanrı fikriyle tatmin etmektedir (Simmel, 2020, s. 316).

4.1. Eleştiriler ve Yorumlar

Simmel, din sosyolojisi alanında önemli katkılar yapmış bir düşünürdür. Simmel'in çalışmaları, dinin toplumsal etkileşimlerdeki rolünü anlamada önemli bir temel sağlamıştır. Onun din anlayışı, dini bir toplumsal form olarak ele almakta ve bireyler arasındaki etkileşimlerde dinin rolüne odaklanmaktadır. Din, bireyler arasındaki sosyal bağların ve toplulukların oluşumunda ve sürdürülmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Simmel dini, bireylerin ve grupların sembolik anlamlar üzerinden sosyal dünyalarını kurdukları bir alan olarak değerlendirmektedir. Simmel'in din anlayışı da çeşitli eleştirilerle karşılaşmıştır. 21. yüzyılda, Simmel'in dinin sembolik doğasına ilişkin görüşleri, sembolik interaksionizm çerçevesinde yeniden ele alınmaktadır. Simmel'in dinin sosyal etkileşimlerdeki rolü üzerine görüşleri, modern sosyal ağlar ve topluluklar bağlamında da incelenmektedir. Simmel'in dinin bireysel ve toplumsal boyutları üzerine görüşleri, postmodern toplumların karmaşıklığı ve çokkültürlülük bağlamında yeniden ele alınmaktadır. Postmodern dönemde dinin bireylerin kimlik ve anlam arayışlarındaki rolü üzerine yeni değerlendirmeler yapılmaktadır. Simmel'in dinin bireysel ve toplumsal boyutlarına yaptığı vurgu, dinin evrensel ve kültürler arası boyutlarının ihmal edildiği eleştirisine neden olmaktadır. Bugün dinin evrensel değerler ve küresel etkileşimler bağlamında da incelenmesi gerektiği savunulmaktadır (Waardenburg, 2017). Simmel'in din anlayışına yöneltilen eleştiriler şunlardır:

Abstraklık ve Belirsizlik: Simmel 'in eserlerinde din, genellikle soyut ve felsefi bir çerçevede ele alınmıştır. Onun çalışmalarının somut ve ampirik verilere yeterince dayanmaması nedeniyle pratikte uygulanabilirliklerinin sınırlı olduğu savunulmuştur. Ayrıca Simmel, din olgusunu çok genel ve belirsiz bir şekilde ele almakla eleştirilmiştir (Waardenburg, 2017).

Dinî Pratiklerin ve Kurumların İhmal Edilmesi: Simmel, dinin toplumsal form olarak işlevlerini vurgularken, dini pratikler ve kurumlar üzerindeki etkisini yeterince incelememiştir. O, eserlerinde bireyler arasındaki etkileşimlere odaklanırken, organize dinin ve dini kurumların toplumsal yapı üzerindeki etkilerini göz ardı ettiği konusunda eleştirilmiştir. Bu nedenle

Simmel'in metodolojisi, çok genel ve spekülâtif bulunmuştur. Onun sosyolojik analizleri, bazı durumlarda ampirik araştırmalara dayanmayan felsefi spekülasyonlar olarak görülmüş ve Simmel'in teorilerinin pratikteki uygulanabilirliğini ve doğruluğunu sorgulamaya yönelik eleştirilere temel oluşturmuştur (Waardenburg, 2017).

İçsel ve Manevi Deneyimlerin Yetersiz İncelenmesi: Simmel Tanrı inancının bireyler arasındaki ilişkilerde saklı olduğunu söylemiştir. İnsanda Tanrı fikrinin böyle şekillendiğini, doğaya karşı bazı acizliklerimizin Tanrı korkusuna neden olduğunu ifade etmiştir. İnanma ihtiyacının, insanın hem gündelik hem de kendi iç dünyasında etkileşim pratikleri içerisinde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Yaratıcının üstün ve eşsiz olduğu düşüncesinin insanı rahatlattığını, aksi bir düşüncenin insanı çıkmaza sürükleyeceğini ifade etmiştir. Dinin en önemli unsurlarının ruh ve kader olduğunu ve dini inanç sistemini besleyen soyut güçlerin sadece dini inanç sistemi içerisinde değil birçok toplumsal yapı içerisinde bulunduğunu belirtmiştir (Aksoy, 2019). Ancak Simmel, dinin bireyler arası ilişkilerdeki rolünü analiz ederken, bireylerin içsel ve manevi/dini deneyimlerine yeterince odaklanmamıştır. Din, sadece toplumsal bir form değil, aynı zamanda derin kişisel ve manevi bir deneyimdir. Bu yön, Simmel'in çalışmalarında yeterince ele alınmamıştır.

Din ve Toplum İlişkilerinin Yetersiz Analizi: Topluma makrodan ziyade mikro açıdan yaklaşan Simmel, birkaç birey arasında gerçekleşen etkileşimde toplumu görmüştür. Belirli bir amaç ya da güdü doğrultusunda gerçekleşen bu etkileşimler dini, cinsel, savunma, kazanç ya da sadece duygusal nedenlerle olabilmektedir. Bu etkileşimler toplumu meydana getirmektedir. İster çıkar amacıyla olsun isterse sadece güdüsel her türlü durum ve hareket toplumsallaşmanın bir harcı olarak görülmektedir. Mesela dindarlık birlikte olma veya birbiri için var olma gibi özgül bir şekle dönüştüğünde toplumsallaşma gerçekleşir. Toplumsallaşma idealistçe ya da güdüsel, kalıcı ya da geçici, amaçlı ya da nedensel, bilinçli ya da bilinçsiz olarak oluşan birliktir. Simmel din, değer ve maneviyatı, toplumlaşmanın odak noktasına koymaktadır (Aslan, 2021, s. 510). Simmel'in din anlayışı, dinin toplumsal yapılar ve dinamikler üzerindeki etkisini yeterince kapsamlı bir şekilde analiz etmemiştir. Özellikle dinin sosyal değişim, toplumsal çatışma ve toplumsal kontrol üzerindeki etkileri konusunda eksiklikler bulunmaktadır. Marx gibi sosyologlar, dinin toplumsal kontrol ve disiplin araçlarından biri olduğunu savunmaktadır. Simmel'in dinin sembolik ve ritüelistik yönlerine odaklanması, dinin toplumsal kontrol mekanizması olarak işlevini göz ardı ettiği eleştirisine yol açmıştır. Simmel'in dinin sosyal etkileşim ve sembolik yönlerine yaptığı vurgu, dinin ekonomik ve politik işlevlerinin yeterince dikkate alınmadığı eleştirisine yol açmıştır. Bu görüşe göre, dinin ekonomik ve politik yapıların şekillendirilmesinde oynadığı rol göz ardı edilmemelidir (Furseth & Repstad, 2023).

Dinî Çeşitliliğin İhmal Edilmesi: Simmel'in çalışmaları, genellikle Batı toplumlarındaki din anlayışlarına odaklanmıştır. Onun çalışmalarında diğer kültürlerdeki ve dinlerdeki çeşitlilik ve farklılıklar yeterince incelenmemiştir. Bu durum, onun teorilerinin evrensel geçerliliği konusunda soru işaretleri yaratmıştır (Waardenburg, 2017).

Fonksiyonelci Yaklaşımın Sınırları: Simmel'in din anlayışı, dinin toplumsal işlevlerini vurgulayan bir fonksiyonelci yaklaşıma sahiptir. Ancak, bu yaklaşım, dinin toplumsal değişim ve dönüşümler üzerindeki rolünü yeterince açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Din, bazen mevcut toplumsal yapıları sürdürmek yerine dönüştürücü bir güç de olabilmektedir (Waardenburg, 2017).

5. Sonuç

Sosyoloji kuramcılarının çoğu çalışmalarında dini merkeze almıştır. Onların dine olan ilgisi, dinin toplumun geleneksel yapısında güçlü bir etkisinin bulunması ve modern döneme geçişte endüstrileşme, kapitalizm, modernite ve sekülerizm gibi yeni kavramlarla birlikte dinin, toplumsal değişimlerin analizinde vazgeçilmez bir unsur olmasıyla ilgilidir. Sosyolojinin kapsamlı bir bütünlük kazanabilmesi için gerekli olan din, Alman sosyolog ve iktisatçı Weber'in kapitalizmin dini temellerini ele aldığı tarihsel analizinde olduğu gibi, Fransız sosyolog Emile Durkheim'ın organik ve mekanik dayanışma kavramları ile sosyal entegrasyonu anlama çabasının da merkezinde yer almıştır. Durkheim, ilkel kabilelerin dini ritüel ve ayinlerini inceleyerek dinin kökenini bulmaya çalışmış; dine işlevsel bir anlam yükleyerek onu toplumun vazgeçilmez bir unsuru olarak görmüştür. Hem sosyolog hem gazeteci olan Alman filozof Karl Marx ise dini ideolojik bir perspektiften ele almış ve onu, düzenin korunmasına katkı sağlayan bir unsur olarak değerlendirmiştir. Marx'a göre din, yanlış bir bilinç ve kavrayış biçimidir; hayatın acılarına katlanmak için bir araçtır. Ona göre, insan ezilmekte ve sömürülmektedir; eğer insan, öteki dünyada adil bir karşılık göreceğine inanmasa bu koşullara katlanamazdı. Alman sosyolojisinin kurucularından Georg Simmel ise varlığın özünde olduğunu düşündüğü dini, aşkın bir Tanrı kavramıyla ilişkilendirerek insanın toplumsal ilişkilerinin neredeyse her yönünde dini bir boyut bulunduğunu savunmuştur.

Dini, sosyolojik bir etki alanı olarak ele alan ilk sosyolog olan Durkheim, dini toplumsal istikrarın bir unsuru olarak değerlendirmiş ve onu toplumu anlamak açısından son derece değerli bulmuştur. Weber ise dini, toplumsal değişimin bir tetikleyicisi olarak görmüştür. Weber'in din ile ekonomi arasındaki ilişkiyi ele aldığı *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1905) adlı eseri, onu sosyologlar arasında en tanınan isimlerden biri yapmıştır; bu eserdeki tespitleri günümüz sosyolojisinde hâlâ önem taşımaktadır. Sosyalist bir devrimci olarak nitelendirilebilecek Marx ise

dinin toplumsal tabakalaşma üzerindeki etkisini incelemiş ve dinin eşitsizliği meşrulaştırdığını öne sürmüştür. Marx, proletaryanın çektiği dayanılmaz acılar karşısında dinin sakinleştirici bir işlev gördüğünü belirterek onu "afyon" olarak nitelemiştir. Din hakkında fazla yazmayan Marx, dinin bir gün işlevini yitireceğini düşünmüş ve teorilerinde dine geniş bir yer vermemiştir.

Marx'tan oldukça farklı bir perspektifte yer alan Simmel ise Tanrı'yı aşkın bir konuma yerleştirirken, dini bir iletişim aracı olarak değerlendirmiştir. Dine odaklanan *Die Religion* başlıklı eseri bugün hâlâ Almancadan Türkçeye çevrilmemiştir, ancak diğer eserlerinde de dine yer verdiği görülmektedir. İnsan ilişkilerinde dinin yerini inceleyen Simmel, toplumsal ilişkilerde dini argümanların nasıl kullanıldığından, dinin insan ilişkileri üzerindeki etkisinden, gizlilik ve sır gibi kavramların ahlaki yönlerinden, modernite ve kentleşmenin insanın maddi ve manevi dönüşümüne etkisinden bahsetmiş ve paranın felsefesine kadar uzanan geniş bir yelpazede toplumsal olguları ve dini ele almıştır. Simmel, yaşadığı dönemin toplumsal ve kültürel yapısının değişimleriyle ilgilenmiş; bu değişimlerin dini ve metafizik ilkelerle bağlantısını incelemiştir.

Bu sosyologlardan bazıları yıllar süren çalışmalarında dini merkeze alırken, bazıları ise dinin zamanla yok olacağına inanarak din veya metafizik üzerine daha fazla yazmayı gerekli görmemiştir. Modernizmin tutkulu savunucuları olan bu teorisyenler, günümüzde en çok postmodernistler tarafından eleştirilmektedir. Neredeyse ikonlaştırılmış olan sekülerleşme teorisi ve dinin geleceğinin olmadığı iddiası, modernizmin en sağlam dayanaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Ancak bugün sekülerleşme teorisi genel geçer bir kabule sahip değildir. Sonuç olarak, klasik sosyologlar arasında en çok anılan bu dört ismin din üzerine yaptıkları yorumlar ve çıkarımlar yoğun şekilde eleştirilmiş ve tartışılmış; bu tartışmalar gelecekte de sürecektir. Bu eleştiriler, din sosyolojisinin kurucusu olan bu sosyologların alana katkılarını azaltmamakta; yalnızca onların yaklaşımlarının ve teorilerinin sınırlarını ve eksikliklerini daha iyi anlamaya katkıda bulunmaktadır.

Kaynakça

- Aksoy, M. (2019). *Georg Simmel'in Bakış Açısından Modernite ve Din* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi).
- Aktay, Y. (2021). *İslam ve Sekülerleşmenin Kaynakları*. Vadi.
- Alkan, R. C. (2016). *Gizliliğin ve Gizli Toplumların Sosyolojisi*. Muhafazakar Düşünce Dergisi, 13(49), 327-331.
- Aslan, A. (2021). Georg Simmel'in Din Teorisinin Temel Yaklaşımları. *Marifetname*, 8(2), 503-531.

- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum* (Y. Alogan, Çev.). Ayrıntı.
- Bellah, R. N. (2021). *İnsan Evriminde Din: Eski Taşçağından Eksen Çağına* (M. Tuncay, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berger, P. L. (2011). *Kutsal Şemsiye* (A. Coşkun, Çev.). Rağbet Yayınları.
- Berger, P. L. (2012). *Melekler Hakkında Söylenti* (A. Coşkun, Çev.). Rağbet Yayınları.
- Bird, J. (2015). *Din Sosyolojisi Nedir* (A. Taştan & M. D. Dereli, Çev.). Lotus.
- Durkheim, E. (2018). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* (F. Aydın, Çev.). Eski Yeni.
- Durkheim, E. (2019). *Ahlak ve Toplum* (D. Çenesiz, Çev.). Pinhan.
- Durkheim, E. (2020). *Toplumsal İş Bölümü* (Ö. Ozankaya, Çev.). Cem.
- Durkheim, E. (2021a). *İntihar* (F. Kıyak, Çev.). Dorlion.
- Durkheim, E. (2021b). *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* (E. Aytakin, Çev.). Pozitif.
- Foucault, M. (2021). *Özne ve İktidar* (O. Akınhay, & I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı.
- Furseth, I., & Repstad, P. (2023). *Çağdaş Sosyologların Toplum ve Din Görüşleri* (Ö. F. Darende & A. Taştan, Çev.). Kimlik Yayınları.
- Giddens, A. (2019). *Modernite ve Bireysel Kimlik* (Ü. Tatlıcan, Çev.). Say Yayınları.
- Ives, P. (2011). *Gramsci'de Dil ve Hegemonya* (E. Ekici, Çev.). Kalkedon Yayınları.
- Köse, A. (2023). *Dinin Geleceği*. Nobel.
- Kurt, A. (2018). *Din Sosyolojisi*. Sentez.
- Marx, K. (2003). *Kapital* (A. Bilgi, Çev.; 3. Baskı, C. 1). Eriş.
- Marx, K. (2009a). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (K. Somer, Çev.). Sol Yayınları.
- Marx, K. (2009b). *Yahudi Sorunu* (M. İ. Erdost, Çev.). Sol.
- Marx, K., & Engels, F. (2021). *Din Üzerine* (M. Belge, Çev.). Fol.
- Marx, K., & Engels, F. (2022). *Komünist Manifesto* (C. Üster & N. Deriş, Çev.; 46. bs). Can.
- Oçak, Z. (2018). İdeoloji Kavramına Marksist ve Post Marksist Yaklaşımlar: Karl Marks, Antonio Gramsci Ve Louis Althusser. *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi*, 1(2), 56-74.
- Pals, D. L. (2019). *Dokuz Din Kuramı* (M. Ulu & Ö. Akdağ, Çev.). Kimlik Yayınları.

- Simmel, G. (2004). *Modern Kültürde Çatışma* (T. Bora, Çev.). İletişim.
- Simmel, G. (2018). *Paranın Felsefesi. İthaki*.
- Simmel, G. (2020). *Bireysellik ve Kültür* (T. Birkan, Çev.). Metis.
- Simmel, G. (2022). *Gizliliğin ve Gizli Toplumların Sosyolojisi* (İ. Dünder, Çev.). Pinhan.
- Turner, S. B. (1997). *Max Weber ve İslam* (Y. Aktay, Çev.). Vadi Yayınları.
- Turner, S. B. (2017). *Din ve Modern Toplum* (A. Tüfekçi, Çev.). Sentez.
- Waardenburg, J. (2017). *Classical Approaches to the Study of Religion*. De Gruyter.
- Weber, M. (2011). *Sosyolojinin Temel Kavramları* (M. Beyaztaş, Çev.). Yarın.
- Weber, M. (2017a). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (E. Aktan, Çev.). Alter.
- Weber, M. (2017b). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (M. Demir, Çev.). Nilüfer.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve Toplum* (L. Boyacı, Çev.; C. 1). Yarın.
- Weber, M. (2019). *Sosyoloji Yazıları* (T. Parla, Çev.). Metis Yayınları.
- Weber, M. (2023). *Din Sosyolojisi* (L. Boyacı, Çev.). Karpa.